

VU Research Portal

'Over onszelf praten we niet' : de discussie over de Duitse historici en het nationaal-socialisme

Lorenz, C.F.G.

published in

Gegijzeld door het verleden. Discussies over de Duitse geschiedenis vanaf de 'Historikerstreit' tot het Sloterdijk-debat.

2001

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Lorenz, C. F. G. (2001). 'Over onszelf praten we niet' : de discussie over de Duitse historici en het nationaal-socialisme. In P. Dassen, & T. Nijhuis (Eds.), *Gegijzeld door het verleden. Discussies over de Duitse geschiedenis vanaf de 'Historikerstreit' tot het Sloterdijk-debat*. (pp. 153-179). BOOM.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

‘Over onszelf praten we niet’

De discussie over de Duitse historici en het nationaal-socialisme.

Chris Lorenz

In 1987 werd vlak na de *Historikerstreit* in de Bondsrepubliek een typisch Duits boek gepubliceerd met de titel *Die zweite Schuld oder von der Last Deutscher zu sein*.¹ De auteur was de in 1923 in Hamburg geboren journalist Ralph Giordano. Zijn boek bevatte een niet bijster originele, maar historisch gezien correcte these. De Bondsrepubliek was volgens Giordano gebaseerd op het juridische, politieke en economische ‘vredeverdrag’ dat het naoorlogse (West-)Duitsland had gesloten met de generatie van de daders in nazi-Duitsland. De meeste Duitsers die betrokken waren geweest bij de nazi-misdaden en daarvoor direct schuld of verantwoordelijkheid droegen, waren ongestraft gebleven. Zelfs vele leiders van de *Einsatzkommando*’s liepen begin jaren vijftig vrij rond. De denazificatie van de Bondsrepubliek was een wassen neus gebleken en dit pijnlijke feit was vervolgens vrijwel collectief verzwegen. Met de ‘tweede schuld’ verwees Giordano naar de morele hypotheek die de Bondsrepubliek daardoor blijvend belastte en het daaruit voortvloeiende ‘verlies aan menselijke oriëntatie’.

Eind jaren negentig is de these van de ‘tweede schuld’ plotseling weer actueel geworden door de discussie over de rol die de Duitse *historici* bij het ‘witwassen’ van het nazi-verleden hebben gespeeld. Vanaf de voorlaatste *Historikertag* in Frankfurt - het tweejaarlijkse congres van de beroepsvereniging voor historici in Duitsland - in september 1998, woedt hierover een felle controverse die al snel met de ‘Fischer-controverse’, de *Historikerstreit* en de ‘Goldhagen-controverse’ werd vergeleken. Daar is ook alle reden voor, ook al zijn de overeenkomsten tussen de discussies van vóór en na ‘1989’ minstens even groot als hun onderlinge verschillen.

Voor en na ‘1989’

De verschillen tussen de discussies van vóór en na ‘1989’ gaan terug op de val van de Muur, de Duitse hereniging en de snel daarop volgende desintegratie van het communistische Oostblok. Heel even heeft het er toen op geleken dat het herenigde Duitsland een definitieve

streep (de fameuze *Schlussstrich*) kon zetten onder het nazi-verleden en het Derde Rijk als voltooid verleden tijd kon afboeken.² Dat is allemaal wat anders gelopen dan gehoopt, zeker voor de Duitse historici. Zo heeft de Duitse hereniging met de daarop volgende juridische en historische verwerking van het DDR-verleden zich plotseling voor de Bondsrepublikeinse historici ontwikkeld tot een soort boemerang, die ook hen weer met het dictatoriale verleden van vóór 1945 confronteert. Als gevolg van de hereniging is namelijk niet alleen een opmerkelijke belangstelling ontstaan voor het vergelijken van ‘de twee Duitse dictaturen’ - waarbij de overeenkomsten tussen de DDR en het Derde Rijk breed werden uitgemeten - maar onverhoopt ook voor de overeenkomsten tussen de prille Bondsrepubliek en het Derde Rijk.

Omdat na 1990 een zuivering van het Oost-Duitse wetenschapsbedrijf plaatsvond onder leiding van collega's uit het Westen, waarbij bijna negentig procent van de in de humaniora werkzame wetenschappers ontslagen werd, is de vraag naar de naoorlogse zuivering van de wetenschap in het Westen hoogst actueel geworden. Voor welk gerechtshof hadden de *Wessi*-collega's zich eigenlijk na de *eerste* Duitse dictatuur verantwoord, vroeg menige ontslagen *Ossi*-wetenschapper zich na het einde van de *tweede* Duitse dictatuur af. Behalve het *Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschlands* onder leiding van Walter Frank was geen enkel historisch instituut in het westen gezuiverd, zoals met alle DDR-instituten gebeurde.³ De instituten in het Westen hadden vaak na 1945 eenvoudigweg hun naamplaten veranderd. Was na 1990 in de voormalige DDR niet alweer sprake van *Siegerjustiz*? Omdat deze vragen in de loop van jaren negentig ook hardop door een aantal historici uit de ‘oude’ Bondsrepubliek zijn gesteld, is de beantwoording ervan onontkoombaar geworden. Vandaar dat de historici van de *Berliner Republik* min of meer tot een zelfonderzoek veroordeeld zijn en zij Bacons formulering van het wetenschappelijke objectiviteitsideaal - ‘over onszelf spreken we niet’ - even tussen haakjes moeten zetten.

Nu is het natuurlijk niet zo dat er vóór 1998 nog niets over de rol van de Duitse historici in het Derde Rijk was geschreven. In de DDR was al met enige regelmaat opgemerkt dat grotere en kleinere historische kopstukken in de Bondsrepubliek een belast nazi-verleden hadden. In de typisch Duits-Duitse concurrentieverhouding was dat voor de West-Duitse collega's lange tijd een goede reden om dit type kritiek als ‘communistische propaganda’ af te doen. In de Bondsrepubliek hadden vanaf de late jaren zestig enkelingen, zoals Helmut Heiber en Karl Ferdinand Werner, aspecten van de geschiedbeoefening in het Derde Rijk onderzocht. Populair was dat onderwerp onder historici nooit geworden, want academische carrières werden op minder brisante thema's gebouwd.⁴ Het is dan ook geen toeval dat de huidige

discussie is aangezwengeld door historici die zonder uitzondering geen positie aan de universiteit innemen. Non-conformisme is een luxe die maar weinigen aan de universiteit zich ongestraft kunnen permitteren.

Naast Heiber en Werner hadden hoofdzakelijk naar de VS gevluchte Duitse emigranten, zoals Georg Iggers en Fritz Stern, affiniteiten blootgelegd tussen het nationaal-conservatieve denken van Duitse historici en de nazi-ideologie.⁵ Die studies gingen echter over het antiliberaal gedachtegoed van de Duitse historici en niet over wat zij praktisch in de oorlog deden. In Engeland wijdde Michael Burleigh in 1988 een boek, *Germany turns eastwards*, aan dit heikele thema.⁶ In Duitsland was het in 1992 Karin Schönwalder, die met haar boek *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus* dit thema aansneed en het valt anno 2000 op dat haar boek niet tot een vroegere aftrap van de nieuwe discussie over de Duitse historici en het nationaal-socialisme heeft geleid.⁷ Haar studie bevat immers al flink wat van de thesen en conclusies van het huidige debat, zoals de conclusie dat een aanzienlijk deel van de Duitse historici zich diepgaand met de nazi-politiek had gecompromitteerd. In mindere mate geldt dit ook voor Willi Oberkromes boek *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918 - 1945* uit 1993, waarin een verbindingslijn wordt getrokken tussen de *Volksgeschichte* van vóór 1945 en de sociale geschiedenis van na 1945 - een ander centraal thema in het onderhavige debat.⁸ Kennelijk was er meer nodig dan een paar boeken om de trein met Duitse historici in beweging te krijgen. Dat lukte pas nadat op de *Historikertag* van 1994 in Leipzig en bij een in juni 1997 door Jürgen Kocka georganiseerd congres in Berlijn gebleken was dat de geest niet langer in de fles te houden was.⁹

In het recente debat worden nu drie thema's aan de orde gesteld. Het eerste thema is de mate waarin Bondsrepublikeinse historici vóór 1945 politiek met de nazi's hebben samengewerkt en de mate waarin zij hun medewerking naderhand hebben verzwegen of ontkend. Het tweede thema draait om de vraag waarom de studenten van de 'belaste' Duitse historici het nazi-verleden van hun professoren genegeerd hebben, ook toen zijzelf al hoogleraar waren. Gegeven hun professorale status hadden zij toen immers niets meer te duchten. Deze vraag wordt in het bijzonder aan de 'kritische' historici van de jaren zeventig gesteld, zoals Hans-Ulrich Wehler. De implicatie is daarbij doorgaans dat de 'kritische' geesten van '1968' er wonderwel in geslaagd zijn om hun kritiek binnen voor henzelf opportune grenzen te houden. Het derde thema betreft de vraag of de 'kritische' stromingen in de Bondsrepublikeinse geschiedwetenschap niet *zelf* wortelen in geschiedopvattingen uit de

nazi-tijd. In het bijzonder vroegen de critici zich af of de interdisciplinair gerichte *Gesellschaftsgeschichte* niet linea recta uit de verdachte *Volksgeschichte* afkomstig was. Sinds het congres in Frankfurt heeft deze vraag zich verbreed tot de veel interessantere vraag hoe de *gehele* contemporaine Duitse geschiedwetenschap van na 1945 zich tot de nazi-periode verhoudt.

Bij de laatste twee thema's werden de opperhoofden van de als links-liberaal beschouwde *Gesellschaftsgeschichte* tot object van kritiek verheven, met als opmerkelijk detail dat de kritiek deze keer niet uit de rechtse, maar uit een nog linkse hoek kwam. De links-rechts tegenstelling zelf, die in de Bondsrepubliek de historiografische debatten tussen de jaren zestig en de jaren negentig duidelijk had gekleurd, heeft na '1989' als oriënterend schema vrijwel afgedaan. De plotselinge acceptatie na de hereniging van de Duitse natie door een deel van (voormalig) Links is daar, onder andere, debet aan.¹⁰

De sloop van het 'standaardbeeld' van de Duitse historici in het Derde Rijk.

Het eigenlijke debat ging van start in Frankfurt op de *Historikertag* van 1998 via het panel *Historiker im Nationalsozialismus*. Winfried Schulze, de auteur van het standaardwerk over de naoorlogse Bondsrepublikeinse geschiedschrijving, fungeerde als voorzitter en Jürgen Kocka, één van de belangrijkste *Gesellschaftshistoriker*, als commentator.¹¹ Vooraan in de zaal zat een groot aantal Duitse historici van naam: het was een ware *Who is who in German history*? Het panel zelf bestond uit een aantal institutioneel gezien marginale historici, zoals Peter Schöttler, Götz Aly, Michael Fahlbusch en Matthias Beer. Zij - en een paar anderen, zoals de voornoemde Karin Schönwalder en Willi Oberkrome, Karl-Heinz Roth, Ingo Haar, Martin Kröger en Roland Thimme - hadden onderzoek gedaan naar de activiteiten van de Duitse historici tijdens het Derde Rijk en waren tot conclusies gekomen die op uiterst gespannen voet stonden met het officiële beeld van de Duitse historische beroepsgroep.¹²

Volgens de officiële geschiedenis van de beroepsgroep konden de Duitse historici ten tijde van het Derde Rijk geclassificeerd worden in drie categorieën. De eerste categorie bestond uit een zeer kleine minderheid, die actief met de nazi's had meegewerkt, zoals Walter Frank. De tweede categorie bestond uit een kleine minderheid, die zich openlijk tegen de nazi's had verzet. Degenen die dit vroeg hadden gedaan - hoofdzakelijk linkse en/of joodse historici - waren gedeeltelijk uit Duitsland gevlucht. Degenen met een latere roeping - zoals Gerhard Ritter, de eerste naoorlogse voorzitter van de *Verein der Historiker Deutschlands* -

hadden soms in contact gestaan met het conservatieve militaire verzet rond von Stauffenberg. De derde categorie omvatte de overweldigende meerderheid van de Duitse historici en bestond uit diegenen die noch openlijk verzet hadden geboden noch openlijk hadden gecollaboreerd. Deze categorie had zich aangepast ofwel geacommodeerd aan de nazi-heerschappij, maar had wel door middel van *innere Emigration* een geestelijke autonomie tegenover de nazi's behouden. Deze notie van een innerlijke autonomie onder de schijn van een praktische aanpassing werd later door Martin Broszat uitgewerkt in het (biologische) begrip resistentie (*Resistenz*), waarmee hij een analogie suggereerde tussen de Duitsers onder het nazi-regime en organismen die zich tegen 'wezensvreemde' bedreigingen van buiten beschermen. *Resistenz* duidde bij Broszat de brede grijze zone aan tussen volledige collaboratie en volledig verzet.¹³

Verreweg de meeste historici die na 1945 in de Bondsrepubliek een rol van betekenis gingen spelen en die het vak tot in de jaren zeventig zouden domineren, rekenden zichzelf tot de accommoderende meerderheid. Maar een enkele historicus - zoals Hermann Aubin, Reinhard Wittram en Herman Heimpel - erkende na 1945 openlijk voorheen 'gedwaald' te hebben. Omdat de weinige collaborateurs met een (doorgaans tijdelijk) doceerverbod door de Geallieerden gestraft waren en de bekendste van hen, Walter Frank, zo vriendelijk was geweest om zichzelf een kogel door het hoofd te jagen, kon de rest van de Duitse historici na 1945 weer met een zuiver geweten het oude métier en de oude Duitse tradities voortzetten.¹⁴ Hoewel nationalisme met een conservatieve inslag tot deze tradities behoorde, had dit volgens hen in het geheel niets te maken met het abnormale nationalisme van de nazi's, dat tot zo'n moorddadige politiek had geleid. Dit contrast tussen een *normaal Duits nationalisme* en een *abnormaal nazi-nationalisme* was essentieel voor de vertrouwde, officiële geschiedenis van de Duitse historische professie. Dit contrast correspondeerde met het scherpe onderscheid dat na 1945 tussen de normale *Wehrmacht* en de abnormale (want nazistische en misdadige) *SS* werd gemaakt. Het is dan ook geen toeval dat beide contrasten de laatste jaren tegelijkertijd worden geproblematiseerd.

Wat nu in Frankfurt gebeurde, is dat Schöttler, Aly en Fahlbusch vier levensgrote vraagtekens achter dit officiële beeld hebben gezet: (1) Ze hebben het beeld van de veronderstelde resistentie van een aantal voorheen bijzonder prominente Bondsrepublikeinse historici fundamenteel ontkracht door hun actieve rol in de nazi-politiek te documenteren; (2) Op basis van hun bevindingen hebben zij een groot vraagteken gezet achter de vooronderstelling dat er tijdens het Derde Rijk een grenslijn heeft gelopen tussen normaal Duits nationalisme en abnormaal nazi-nationalisme. Als er zo'n grens had bestaan, waarom

had de massale *Resistenz* onder deze normale Duitse historici dan tot zo opmerkelijk weinig *Résistance* tegen de abnormale want moorddadige nazi-politiek geleid? Waarom was er geen Marc Bloch in Duitsland geweest? (3) Op basis van hun onderzoek naar onderzoeksinstituten die tijdens het Derde Rijk beleidsondersteunend onderzoek hadden gedaan argumenteerden zij dat de Bondsrepubliek vrijwel hele takken van onderzoek ongezuiverd van het Derde Rijk had overgenomen. (4) Zij stelden de vraag waarom de latere leerlingen - en opvolgers - van de belaste geschiedenisprofessoren nooit de moeite hadden genomen om de rol van hun leermeesters in het Derde Rijk te onderzoeken.

De borstbeelden van Theodor Schieder (1908-1984) en Werner Conze (1910-1986) werden in Frankfurt hardhandig door Götz Aly van hun sokkel getrokken.¹⁵ Aly vatte in Frankfurt kort samen wat hij in 1997 in zijn boek *Macht, Geist, Wahn. Kontinuitäten deutschen Denkens* al had geschreven.¹⁶ Met een knipoog naar Daniel Goldhagen legde Aly de 'tweede schuld' rechtstreeks op de stoep van 'Hitlers gewillige historici'. Met zijn kritiek op Conze en Schieder raakte Aly de Duitse historische beroepsgroep in het hart, want deze professoren waren na 1945 zowel inhoudelijk als organisatorisch uitzonderlijk invloedrijk geweest. Niet voor niets waren zij tussen 1967 en 1977 achter elkaar voorzitter van de *Verein der Historiker Deutschlands* geweest. Als promotoren hadden zij een halve generatie naoorlogse historici in de Bondsrepubliek intellectueel gevormd en aan de doctorsgraad, een *Habilitationsschrift* en een academische baan geholpen. Een groot aantal van hun pupillen - zoals Hans en Wolfgang Mommsen, Martin Broszat, Lothar Gall en Hans-Ullrich Wehler - had zich later op hun beurt een *prima donna*-status verworven. Vanaf de jaren zeventig hadden zij op hun beurt een duidelijk stempel op het vak gedrukt.

Over hun oorlogsverleden waren Conze en Schieder niet erg spraakzaam geweest. Ook wat dat betreft leken zij op hun generatiegenoten buiten de universiteit. Aly argumenteerde dat zij erg goede redenen voor hun zwijgzaamheid hadden, omdat zowel Conze als Schieder vanaf 1937 actief lid van de NSDAP was geweest.¹⁷ Beiden hadden aan de wetenschappelijke legitimatie van de bevolkings- en rassenpolitiek van de nazi's meegewerkt op het terrein van hun wetenschappelijke specialisme, de etnische en demografische geschiedenis van Oost-Europa (de zogenaamde *Ostforschung*). Dat de geschriften van beide coryfeeën antisemitische passages bevatten was daarbij nog het minste probleem. Veel bezwaarlijker was dat beiden als beleidsadviseurs van de nazi's actief waren geweest. Zo bleek Schieder in een in 1990 door Karl Heinz Roth ontdekt beleidsrapport - het zogenaamde *Polendenkschrift*¹⁸ - direct betrokken te zijn geweest bij een in 1939 opgesteld advies om 'het probleem van de

overbevolking op het platteland van Oost-Europa' op te lossen. Hierin werd een etnische herschikking - de *Umvolkung* - en Germanisering van een groot deel van Polen aanbevolen. Dit impliceerde de 'verwijdering' van de Polen en de vestiging van Volksduitsers (wat ook één van Himmlers obsessies was in die regio). Het rapport beval tegelijkertijd de *Entjudung* van de dorpen en steden in Polen aan.

De fouten uit het recente verleden - toen het westen van Polen nog bij het Duitse Keizerrijk behoorde, inclusief de daar woonachtige Polen - moesten nu vermeden worden door het land van zijn niet-Germaanse bevolking te ontdoen. Het feit dat Duitsland, na 'Versailles', Posen en Opper-Silezië na volksraadplegingen aan Polen had moeten afstaan, was door de specialisten in de *Ostforschung* bepaald niet vergeten. Hetzelfde gold voor de geografische splitsing van West- en Oost-Pruisen door de Poolse corridor (naar Danzig). Nu was het de tijd om de rollen om te draaien en de Polen uit Posen en Opper-Silezië te jagen. Samen met andere academici verbonden aan de universiteit van Königsberg, zoals Gunther Ipsen en Theodor Oberländer, had Schieder daarmee volgens Aly een stijl van denken en spreken gecreëerd - een *discours* in Foucaults terminologie - waarin demografische analyse, 'het jodenprobleem' en de 'oplossing' ervan naadloos met elkaar in verbinding werden gebracht.¹⁹

Dit betekent natuurlijk *niet* dat de hierop volgende vernietigingspolitiek van nazi-Duitsland in Polen geïnterpreteerd kan worden als de directe toepassing van het in dit beleidsrapport vervatte demografische programma. Aly stelt alleen *wel* dat academische historici als Schieder een manier van denken en spreken over Polen en joden hebben begunstigd, die een radicale politiek ten aanzien van deze groepen van een wetenschappelijke legitimatie voorzag. In die zin was hun werk een *Vorstufe der physischen Vernichtung*, aldus Aly. Opmerkelijk is dat Hans Mommsen hem op dit cruciale punt heeft gesteund.²⁰

Aly heeft dit type intellectuelen daarom het omineuze etiket *Vordenker der Vernichtung* opgeplakt, een etiket dat sindsdien heftig is omstreden.²¹ Kocka, bijvoorbeeld, heeft deze karakterisering voor Schieder van de hand gewezen omdat er volgens hem een fundamenteel verschil bestaat tussen het advies om bepaalde bevolkingsgroepen te verwijderen en het advies om ze systematisch uit te roeien.²² En Wehler heeft tegen Aly's zienswijze ingebracht dat Schieder na 1945, door zijn liberale opstelling, er decennialang naar gestreefd had om zijn leerlingen intellectueel tegen mogelijke herhalingen van zijn eigen fouten te wapenen. Schieders loopbaan als geheel mag volgens Wehler niet tot zijn jeugdzonden worden gereduceerd.²³

Met Aly's radicale *debunking* van Schieder, Conze en andere vertegenwoordigers van de *Ostforschung*, is de relatie tussen nationalisme en nationaal-socialisme tot een nieuw probleem geworden en daarmee het onderscheid tussen normaal en abnormaal nationalisme. Ideeën over de herschikking van bevolkingen en rassen - die zouden uitmonden in de *Endlösung*- zijn nu immers ook aangetroffen bij bijzonder prominente Bondsrepublikeinse historici die niet als nazi, maar als normale nationalist bekend stonden. Dat betekent dat ook de (zelf-)karakterisering van *andere* Bondsrepublikeinse historici na 1945 als normale nationalist, die de nazi-ideologie op een veilige afstand hadden gehouden, problematischer is geworden.

Schönwalders studie uit 1992 had al in die richting gewezen. Zij had namelijk betoogd dat de nazi's in de jaren dertig weliswaar driftig geprobeerd hadden om een eigen Duitse visie op de wetenschap te formuleren en te promoten, maar dat het Derde Rijk zeker vanaf het begin van de oorlog hoofdzakelijk op de loyale samenwerking met de gevestigde academische orde had vertrouwd. Dit vertrouwen was gegrond gebleken, gegeven het feit dat de meerderheid vrijwillig en ijverig het zijne tot de *Kriegseinsatz* wilde bijdragen.²⁴ En ook *na* 1945 verdween hun preoccupatie met de Duitse natie niet plotseling, zoals Sebastian Conrad recent heeft aangetoond.²⁵

Goldhagen lijkt zo alsnog op één punt gelijk te krijgen: zijn these dat de meeste massamoordenaars in het Oosten 'doodgewone Duitsers' waren geweest, heeft de aandacht in elk geval gevestigd op het gegeven dat zeer velen die de nazi-politiek loyaal en enthousiast uitvoerden, geen NSDAP-lid waren en ook niet aan het stereotype beeld van de fanatieke nazi voldeden. De kortstondige pogingen tot denazificatie na 1945 waren al in een vroege fase onder meer op dit probleem stukgelopen. De gangbare en al te gemakkelijke identificatie van nazi's met ideologisch bevlogen NSDAP- en SS-leden blijkt nu ook met betrekking tot de Duitse historici veel te eenvoudig om waar te kunnen zijn.

Het geval Erdmann

Een klein, maar toch significant zijpad in het nieuwe debat is de discussie over Karl Dieter Erdmann (1910-1990). Ook deze historicus oefende, net als Schieder en Conze, een aanzienlijke invloed uit op de Bondsrepublikeinse geschiedwetenschap gedurende de jaren zestig en zeventig. Ook hij was de voorzitter van het Duitse *Historikerverband*, en wel tussen 1962 en 1967, dat wil zeggen juist voordat Schieder en Conze het roer overnamen. Dit trio

stond dus de vijftien jaar tussen 1962 en 1977 ononderbroken aan de officiële top van de Duitse historici.

In tegenstelling tot Schieder en Conze, had Erdmann *wel* na 1945 over zijn bezigheden tijdens het Derde Rijk gesproken. Hij had zichzelf gepresenteerd als iemand die in het geheel niet door het nazisme besmet was geweest en dus schone handen had (hoewel hij vanzelfsprekend zijn dienstplicht in de *Wehrmacht* had vervuld om er als majoor te eindigen). Als bewijs voor zijn mentale en ideologische distantie tot het nazi-regime had hij gewezen op het feit dat hij tijdens het Derde Rijk geen carrière als historicus had kunnen maken. Dit onderscheidde hem van Schieder en Conze, die hun eerste hoogleraarbenoemingen al in het Derde Rijk hadden gekregen. Erdmann placht zichzelf op grond hiervan te onderscheiden van de meerderheid van zijn accommoderende collega's.

Erdmanns eigen verhaal over de jaren 1933-1945 was nooit openlijk in twijfel getrokken, totdat twee jonge historici, Martin Kröger and Roland Thimme, enkele jaren geleden op onderzoek uitgingen.²⁶ Weliswaar hadden enkele van Erdmanns collega's hun twijfels gehad over de wijze waarop Erdmann een cruciaal document tijdens de *Fischer-controverse* had behandeld, maar deze twijfels waren eerder lokaal dan globaal geweest.²⁷ Toen Kröger en Thimme Erdmanns ongepubliceerde correspondentie en geschriften onderzochten, deden zij een paar opmerkelijke ontdekkingen. Tussen 1933 en 1945 had Erdmann op een manier geschreven over thema's als bloed, bodem, ras en vaderland, die niet duidelijk te onderscheiden was van de desbetreffende nazi-geschriften. Ook kwamen ze er achter dat Erdmanns *non*-carrière in de nazi-tijd niet betekende dat hij niet erg zijn best had gedaan. Erdmanns probleem was echter hoofdzakelijk geweest dat zijn vrouw naar nazi-criteria niet 'raszuiver' was (wat hem er overigens niet van weerhouden had om zelfs in april 1945 nog vleierende woorden voor Hitler te vinden). Klaarblijkelijk had Erdmann zijn verleden achteraf een stevige opknapbeurt gegeven. De kloof die hij tussen zichzelf en het nazi-regime had ontwaard, dateerde in elk geval van *na* de oorlog, naar nu bleek.

Ook hierin stond Erdmann geenszins alleen en ook dat was niet onbekend. Niet bekend - en zeker niet-*erkend* - was de *uitgebreide mate* waarin Duitse historici bij zowel de voorbereiding als de uitvoering van de nazi-politiek actief betrokken zijn geweest. Hetzelfde geldt voor de *uitgebreide mate* waarin zij zichzelf later van hun medeverantwoordelijkheid voor de nazi-politiek hadden vrijgepleit.²⁸ De nu onderzochte gevallen van Schieder, Conze en Erdmann ten tijde van het Derde Rijk demonstreren duidelijk dat de voor de (vroege) Bondsrepubliek kenmerkende 'verdringingsconsensus' zeker geen halt heeft gemaakt voor de

deur van diegenen die zich *beroepshalve* met het verleden bezighielden. Niets menselijks blijkt de historicus vreemd te zijn. Daarom maken ook het geval Schneider/Schwerte en het geval Brunner deel uit van de nieuwe discussie over de Duitse historici en het nationaal-socialisme.

De leugen voorbij: het geval Schneider/Schwerte en het geval Brunner

Zwegen of verdraaiden Schieder, Conze en Erdmann hun rol in het Derde Rijk, er waren collega's die nog verder gingen bij het verdoezelen van hun nazi-verleden. Zij veranderden niet alleen hun verhaal, maar ook *zichzelf* na 1945, door een nieuwe identiteit aan te nemen. In de administratieve chaos van de eerste jaren na 1945 was dat niet bijzonder moeilijk. Iemand liet zich met terugwerkende kracht dood verklaren en begon een nieuw leven onder een nieuwe naam. Deze manier om aan de verantwoordelijkheid voor de eigen daden te ontsnappen was na 1945 bepaald niet zeldzaam. Voor deze categorie personen waren zelfs uiteenlopende benamingen in omloop, zoals *Braun-Schweiger*, *Schwarzbürger* en *U-Boote*. Het bekendste academische geval in dit genre is dat van de germanist Hans Schwerte. Schwerte bracht het na de oorlog tot rector van de universiteit van Aken, maar in 1995 werd aangetoond dat hij eigenlijk de voormalige *SS-Hauptsturmführer* en *Ahnenerbe*-onderzoeker Hans Schneider was.²⁹ Niet alleen was hij na 1945 een leven begonnen onder een nieuwe naam, maar ook had hij het zekere voor het onzekere genomen door voor een *tweede* keer in de Germanistiek te promoveren.³⁰

Zijn persoonlijke geschiedenis spreekt zo tot de verbeelding, omdat deze min of meer symptomatisch lijkt voor de naoorlogse Bondsrepubliek als geheel. In veel opzichten lijkt Schneiders/Schwertes identiteitsverwisseling als belast persoon namelijk sterk op die van de belaste beroepsgroepen. In beide gevallen werd de identiteit, die door de nederlaag knellend was geworden, eenvoudig door een nieuwe vervangen. In beide gevallen was dit alleen mogelijk zolang alle medewetenden zwegen. En dat deden zij ook, en wel vrijwel collectief. De 'zwijgcode' (Aly) is tot een paar jaar vóór Schneiders dood in 1999 in tact gebleven.

Minder vergaand en gebruikelijker was dat historici na 1945 hun *publicaties* van vóór 1945 reviseerden. Hoe dat in zijn werk ging heeft de Israëlische historicus Gadi Algazi exemplarisch gedemonstreerd voor het geval van de fameuze Oostenrijkse mediëvist Otto Brunner (1898-1982).³¹ Hoewel al lang bekend was dat Brunner wegens zijn activiteiten in

het Derde Rijk tot de kleine groep historici behoorde die een tijdelijk doceerverbod had gekregen (tot 1954), was de directe relatie tussen het denken van Brunner en Carl Schmitt - de beruchte rechtstheoreticus van het Derde Rijk - nog niet bekend. In een nauwkeurige tekstanalyse beargumenteert Algazi dat Brunners centrale ideeën over het wezen van de middeleeuwse maatschappij, recht en politiek, linea recta van Carl Schmitt afstammen. Door de edities van Brunners magnum opus, *Land und Herrschaft*, van vóór en na 1945 systematisch met elkaar te vergelijken, kon Algazi bovendien vaststellen dat Brunner zijn na 1945 minder courant geworden *völkische* ideeën had gecamoufleerd. Typerend voor dit soort camouflage zijn de vervanging van zijn begrip volk door de term structuur en de vervanging van ras door etnische groep. Het bijvoeglijk naamwoord rassen- werd door hem na 1945 consequent in antropologisch veranderd. De *Volksgeschichte* van vóór 1945 ging daarna als *Strukturgeschichte* door het leven, die nu door sommigen als voorloper van de *Gesellschaftsgeschichte* wordt gezien.

De *kampfende Wissenschaft* en de *Volksgeschichte* als toegepaste wetenschap

Was de kritiek van Aly op Schieder en Conze nogal polemisch en op een beperkt aantal geschriften van dit duo gebaseerd, Ingo Haar, Michael Fahlbusch en Peter Schöttler hebben in hun recente onderzoeken grondig geanalyseerd op welke manieren vele Duitse historici bij de voorbereiding en uitvoering van de nazi-politiek betrokken zijn geweest. Zij concentreerden zich daarbij met name op de rol van de zogenaamde *Grenzlanduniversitäten* - zoals de universiteiten van Königsberg, Breslau, Bonn en na 1940 ook Posen, Praag en Straatsburg - en op de rol van beleidsgerichte onderzoeksinstituten, de zogenaamde *Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften*.³² Deze universiteiten en deze (in 1931 opgerichte) onderzoeksinstituten hadden zich in het Derde Rijk tot de bastions van de *Volksgeschichte* en andere varianten van 'volkskunde' of *Landeskunde* ontwikkeld, die door de vertegenwoordigers van deze richting ook voortvarend in praktische beleidsadviezen werden omgezet. Wat Haar, Fahlbusch en Schöttler over de *Volksgeschichte* en haar representanten hebben ontdekt, rechtvaardigt nu al de conclusie dat er na 1945 onder historici inderdaad een solide *Kartell des Schweigens* heeft bestaan.

Opmerkelijk is dat de wortels en de eerste opbloei van de *Volksgeschichte* al in de vroege Weimarrepubliek gezocht moeten worden. De opbloei en de aantrekkingskracht van de *Volksgeschichte* op de generatie van Schieder en Conze hangen namelijk direct met

‘Versailles’ samen, al gaan de oorsprongen ervan verder terug. Het door de intellectuele en politieke elite van Duitsland als onaanvaardbaar ervaren verlies van voorheen Duitse territoria aan Polen (Posen en Opper-Silezië), Frankrijk (Elzas-Lotharingen), België (Eupen en Malmedy) en Denemarken (delen van Sleeswijk-Holstein), leidde al direct na de Eerste Wereldoorlog tot een intellectuele opstand hiertegen. Ook de Franse bezetting van het Saarland en de gedwongen demilitarisering van het Rijnland werden door hen als trauma’s ervaren. Deze opstand betrof ook de Duitse staat - de republiek van Weimar - die deze vernederende regelingen had geaccepteerd. Nu streefden de meeste politici van de republiek van Weimar, inclusief de sociaal-democraten, zelf ook van meet af aan naar een revisie van de bepalingen van Versailles, dus bestond er ondanks het anti-Weimar sentiment van de *Volks*-historici aanvankelijk een zekere mate van overeenstemming tussen hen en de door hen gehate republiek. Dit verklaart waarom het onderzoek naar de Duitse bevolking *buiten* de grenzen van 1919 - het zogenaamde *Grenz- und Auslandsdeutschtum* - al door de jonge republiek werd geïnitieerd en gefinancierd, al gebeurde dit in het strikte geheim. De *Stiftung für Volks- und Kulturbodenforschung* in Leipzig en het *Institut für die geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* in Bonn speelden hierbij een sleutelrol.

In de *Nordostforschung* nam de kring rond Hans Rothfels uit Königsberg (Oost-Pruisen), waartoe Schieder en Conze behoorden, een centrale plaats in. In de *Südostforschung* waren Otto Brunner en Heinrich Ritter von Sbrink de bekendste namen. In de *Westforschung* waren Ernst Anrich, Leo Pleyser, Franz Petri, Franz Steinbach, Hermann Aubin (van 1953 tot 1958 voorzitter van de *Verein der Historiker Deutschlands*), en later Herman Heimpel de meest prominente historici. Van deze en vele soortgelijke instituten liepen directe verbindingen naar de Duitse Ministeries van Binnenlandse en Buitenlandse Zaken. Het onderzoeksobject bestond immers primair uit die Duitse volksgenoten, die door het ‘dictaat van Versailles’ aan de verkeerde kant van Duitslands nieuwe grenzen terecht waren gekomen. In tweede instantie ging het echter ook om de etnische Duitsers (*Volksdeutsche*), die in de loop van de laatste drie eeuwen in Midden- en Oost-Europa terecht waren gekomen (de zogenaamde *Ostkolonisation*). Al deze Duitsers behoorden weliswaar niet (meer) tot de Duitse *staat*, maar wel tot het Duitse *volk*, dat was de fundamentele *völkische* gedachte. De *Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften* gingen zich onder meer bezighouden met het wetenschappelijk legitimeren van de Duitse territoriale aanspraken door middel van geografie, plaatsnaamkunde, archeologie, kunstgeschiedenis, taalkunde, geschiedenis etc.- een staaltje van beleidswetenschap *avant la lettre*.

Deze historische context en deze etnisch-nationale bril van de ‘Versailles-revisionisten’ verklaren waarom zoveel Duitse historici de *staat* niet langer als focus van de geschiedenis beschouwden en deze voor het *volk* inruilden. Inherent aan de *Volksgeschichte* was dus de *ontkenning van de legitimiteit van de ‘nieuwe orde’ in Europa na 1918*. Deze ‘nieuwe orde’, die in theorie op het zelfbeschikkingsrecht van naties stoelde en die gekenmerkt werd door de creatie van vele nieuwe nationale staten in Midden- en Oost-Europa (Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Joegoslavië, Estland, Letland, Litouwen, Oostenrijk), had Duitsland immers grote gebieden gekost. Bovendien was Oost-Pruisen door de Poolse corridor geografisch van de rest van Duitsland afgesplitst. Als klap op de vuurpijl was het zelfbeschikkingsrecht van de in Oostenrijk en Bohemen woonachtige etnische Duitsers, die na de desintegratie van Oostenrijk-Hongarije in 1918 massaal een *Anschluss* bij Duitsland wensten, nu net *niet* door ‘Versailles’ gehonoreerd.

Deze nogal inconsequente toepassing van het principe van de nationale zelfbeschikking na 1918, waarbij dit beginsel ondergeschikt werd gemaakt aan het vereffenen van de oorlogsrekeningen, maakte zowel het principe, als de daarop gebaseerde ‘nieuwe orde’ in Europa in de ogen van vele Duitsers illegitiem en gehaat. Tegenover het westerse nationaliteitsprincipe, dat volgens hen alleen gebruikt was om het Duitse Rijk van aanzienlijke territoria in het Westen en Oosten te beroven, stelden zij een op Edmund Burke geënte opvatting, waarin een natie als een pact tussen de vroegere, de huidige en de toekomstige generaties werd gepresenteerd. Met behulp daarvan projecteerden de Duitse *Volkshistoriker* hun eigen mentale kaart van Europese *volkeren* over de feitelijke kaart van nationale *staten* heen. De centrale noties hierbij waren de *Volksboden* en de *Kulturboden*.

De begrippen *Volks- und Kulturboden* impliceren dat een volk over een vast vestigingsgebied beschikt, dat aan de randen langzaam overgaat in het vestigingsgebied van een ander volk. Ook werd voorondersteld dat de Duitse *Volksboden* door middel van ‘interne kolonisatie’ en twee bufferzones tegenover de Polen en de Tsjechen moest worden ‘afgegrensd’. Het doel was blijvend een aaneengesloten territorium voor het Duitse volk te garanderen, waarvoor echter nog wel een paar volksverhuizingen noodzakelijk zouden zijn.

Onder de Duitse *Kulturboden* werden daarentegen die gebieden verstaan, die ooit ‘Germaans’ geweest zouden zijn (België, Noord-Frankrijk ongeveer tot aan de Loire) en grote delen van Oost-Midden-Europa tot ongeveer de Russische grens. Het ging hier dus om gebieden waarin de Duitse bevolking hooguit een bescheiden *minderheid* vormde tegenover een niet-Duitse meerderheid. Deze Duitse *Kulturboden* werd als koloniaal gebied opgevat, dat sinds de Middeleeuwen eigenlijk aan Duitsland toebehoorde. Deze geografische ruimte was

nu rijp voor een Duitse *reconquista* waarna het groot-Duitse Rijk gesticht kon worden, dat sommige Duitsers al in 1848 voor ogen had gestaan. Met dit toekomstige doel voor ogen moesten de Duitse minderheden elders in hun *Deutscherhaltung* ondersteund worden, totdat de homogenisering van de Duitse bevolking in hun vestigingsgebied daadwerkelijk ter hand genomen kon worden. Hiervoor zou de vestiging van Volksduitsers en de verwijdering van als ‘volksvreemd’ gelabelde bevolkingsgroepen noodzakelijk zijn. Ook in het Westen werden nieuwe volkverhuizingen voorzien. Opmerkelijk is dus dat in het perspectief van de *Volksgeschichte* een terugkeer naar de grenzen van 1914 *niet* volstond en dat het expansionistische programma van de *Alldeutschen* uit de Eerste Wereldoorlog het eigenlijke referentiepunt vormde.³³ ‘Versailles’ verklaart dus *wel* de aantrekkingskracht, maar *niet* de oorsprong van de *Volksgeschichte*: zowel in het Oosten als in het Westen ging het om *völkische* radicalisering van reeds bestaande ideeën.³⁴

In deze radicaalrevisie van de post-Versailles orde wortelde het programma van de *Volksgeschichte*, die zich tegelijkertijd als een *kampfende Wissenschaft* opvatte. Deze strijd zou ook een praktische dimensie krijgen gegeven de verbinding van de noties *Lebensraum* en *Volk ohne Raum* met de centrale voorstellingen van *Volks- und Kulturboden*. Met de ‘volkeren zonder territorium’ werden namelijk zowel de joden als de zigeuners aangeduid. De *Volkshistoriker* stelden zich nu ten doel om cartografisch uit te zoeken waar de Duitse minderheden zich precies bevonden en hoe het met hun getalsmatige sterkte, leeftijdopbouw en dergelijke was gesteld. Hetzelfde gold voor de zogenaamde *Volksfremden*, die te zijner tijd van de Duitse *Volks- und Kulturboden* ‘verwijderd’ moesten worden.

Langs deze lijnen ontwikkelde zich na 1933 een naadloze overgang tussen het programma van de *Volksgeschichte* en de nationaal-socialistische *Volksgruppenpolitik*. De *völkische* ideeën leidden namelijk na 1933 tot de politieke doctrine dat alleen personen met een ‘Germaans rassenaandeel’ toekomstige burgers van het groot-Duitse Rijk konden zijn. De joden en zigeuners vielen op grond van deze definitie direct uit de boot en kwamen vervolgens alleen nog als het object van een toekomstige *Umvolkung* in beeld. Daarmee waren - ‘wetenschappelijk’! - de wissels gezet in de richting van een ‘etnische decompositie’ van die gebieden die tot het groot-Duitse Rijk werden gerekend. Het al eerder geplande encyclopedische project *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums* kon dan ook direct na 1933 daadwerkelijk van start. De praktische samenwerking met de nazi-instanties werd vervolgens via de voornoemde *Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften* geïnstitutionaliseerd.

Omdat de ideeën achter de nazi-politiek en de *Volksgeschichte* sterk op elkaar leken, verliep de samenwerking tot beider grote tevredenheid: het beschikbare budget van de onderzoeksinstituten werd tijdens de oorlog verdubbeld. De *Volksgruppenpolitik* werd namelijk op een *Deutsche Volksliste* gebaseerd, die grootschalig onderzoek op lokaal niveau vereiste naar de etnische samenstelling van de bevolking. Honderden specialisten in de cultuurwetenschappen vonden in deze onderzoeksinstituten werk - werk, dat na 1945 achter andere naamplaten werd voortgezet. Het duurde namelijk niet lang tot de westerse Geallieerden wegens de ontluikende Koude Oorlog geïnteresseerd raakten in de specialistische kennis van de *Ostforscher*, die zo verbazend goed geïnformeerd waren over de landen achter het IJzeren Gordijn. Daarnaast konden vele *Ostforscher* ook al weer snel aan de slag toen het *Bundesministerium für Vertriebene* begin jaren vijftig een grootschalig project entameerde over het lot van die Duitsers, die in 1944 en 1945 door het Rode Leger uit hun voormalige woongebieden in Oost- en Midden-Europa waren verdreven.³⁵

Dit project - de *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa* - was bedoeld om wetenschappelijke bewijzen te verzamelen over de ‘onmenselijke behandeling’ die de Duitse bevolking had ondergaan. Met de onderzoeksresultaten hoopte de Duitse regering haar positie te versterken in afwachting van het vredesverdrag. De hoop daarbij was dat de in Potsdam door de Geallieerden gemaakte afspraken over de *Westverschiebung* van Duitsland herzien zouden worden. Wat dat betreft bestond er ook een directe continuïteit tussen het *Vertriebene*-project en het project van de *Volksgeschichte*: net zoals de *Volksgeschichte* oorspronkelijk als munitie tegen de regelingen van ‘Versailles’ was opgevat, werd het *Vertriebene*-project nu als munitie tegen de regelingen van Potsdam gedacht. In beide gevallen ging het om de wetenschappelijke strijd tegen de gevolgen van een ‘Duitse catastrofe’, om echte ‘beleidswetenschap’ en om Duitsland als ‘slachtoffer’.³⁶ Naar de vroegere praktijken en politieke overtuigingen van de *Ostforscher* werd niet gevraagd. Dit was ook niet nodig, omdat één van hen, Theodor Oberlander, de Bondsrepublikeinse minister voor de *Vertriebene* was. Mede daardoor konden de *Ostforscher* hun oude métier van *Politikberatung* na 1945 weer verbazingwekkend snel oppakken.

Waarom accepteerden de studenten het zwijgen van hun professoren?

Gegeven de omvang en aard van de kritiek op de voormalige boegbeelden van de Bondsrepublikeinse geschiedwetenschap, wekt het geen verbazing dat hun vroegere

leerlingen hun best hebben gedaan om de schade zoveel mogelijk te beperken. Deze reddingspogingen zijn niet helemaal ontbloot van eigenbelang, omdat de leerlingen doorgaans het *in memoriam* van hun leermeesters in tijdschriften en kranten hebben geschreven. Voor zover zij daarin het traditionele beeld van deze historici tijdens het nationaal-socialisme hebben bevestigd, staan nu ook hun *eigen* reputaties op het spel.

Met name Schieders vroegere student en assistent Hans-Ulrich Wehler en Erdmanns studenten Eberhard Jäckel en Agnes Blansdorf, zijn hun leermeesters te hulp geschoten. De manier waarop dat gebeurd is heeft de zaak niet altijd goed gedaan. Zo werd bijvoorbeeld het argument gehanteerd dat het bij de gewraakte publicaties van de latere Bondsrepublikeinse coryfeeën hoofdzakelijk om ‘groepsproducten’ gaat, waarin het moeilijk zo niet onmogelijk is om individuele verantwoordelijkheden vast te stellen. In het geval van Erdmann is er bovendien op gewezen dat de uitgever de tekst bewerkt heeft, waardoor het nog moeilijker zou zijn om vast te stellen welke passages uit de pen van Erdmann zijn gekomen en welke niet. Wehler heeft, zoals we al zagen, Schieder verdedigd met het argument dat het niet aangaat om hem alleen op zijn werk van vóór 1945 te beoordelen en zijn naoorlogse ‘reflexieve leerproces’ buiten beschouwing te laten. Geen van de vele historici die Wehler in zijn lange carrière bekritiseerde heeft op zoveel begrip van hem kunnen rekenen. De *Schadenfreude* onder hen, om de grote ‘kritische historicus’ uit Bielefeld nu eens *zelf* onder een kritisch spervuur te zien liggen, is dan ook niet gering.

Het geval Schieder werpt overigens de vraag op wat een ‘reflexief leerproces’ waard is zonder *enige* expliciete erkenning van medeverantwoordelijkheid of schuld. Schieder had immers, net als Conze, tijdens zijn lange leven nooit enige behoefte gevoeld om zijn eigen rol tijdens het nationaal-socialisme te thematiseren. Conze had zelfs expliciet ontkend dat het de moeite loonde om daar nader op in te gaan. De verdedigingen balanceren dan ook vaak op de grens van de apologie en overtuigen zelden.³⁷ Wanneer het om de ‘eigen zaak’ gaat, blijkt het ook voor doorgewinterde historici erg moeilijk om de regels van het vak consequent te volgen en om het hoofd koel te houden.³⁸

Na de eerste ronde van discussie zijn inmiddels de posities in beweging gekomen. In de *eerste* plaats lijkt er zo langzamerhand een redelijke consensus te ontstaan over het feit *dat* de bekritiseerde historici daadwerkelijk het nazi-regime actief, uit overtuiging en op eigen initiatief hebben ondersteund. In dat opzicht heeft Hans Mommsen als lid van de bekritiseerde oude garde de toon gezet, toen hij zich in Frankfurt verzette tegen de pogingen om Schieder en Conze te verdedigen door ze alleen een ‘*affiniteit* met het nationaal-socialisme’ toe te schrijven. Daar tegen bracht Hans Mommsen in: ‘Dit is geen affiniteit met het nationaal-

socialisme, dit *is* nationaal-socialisme'. Het idee dat alle nazi's ideologische fanatici, radicale antisemieten en NSDAP-leden waren, wordt nu ook voor en door historici eindelijk losgelaten.³⁹ Nationaal-socialisme is niet alleen nationaal-socialisme als dat er expliciet op staat.

Deze erkenning alleen al vereist een fundamentele herziening van het traditionele beeld van de Duitse historici tijdens en na het Derde Rijk. Dat project wordt al hier en daar ter hand genomen en de komende jaren is veel onderzoek te verwachten naar de belangrijkste historici van de vroege Bondsrepubliek. Van een aantal van hen zitten nu biografische studies in de pijplijn: binnen enige tijd zijn in elk geval boeken over Gerhard Ritter, Werner Conze, Hans Rothfels, Percy Schramm, Erich Marcks en de emigrant Hans Rosenberg te verwachten. Ook is onder redactie van Fahlbusch en Haar een *Handbuch zur völkischen Wissenschaft* in voorbereiding.

In de tweede plaats is er overeenstemming over ontstaan dat de *Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften* en de andere buitenuniversitaire instituten bij de analyse van de Duitse geschiedwetenschap betrokken moeten worden. Deze waren lang buiten het gezichtsveld van het onderzoek gebleven omdat ze opzettelijk buiten de sfeer van de openbaarheid hadden gewerkt. Hun belang voor het totale beeld is echter groot omdat er grote aantallen academici werkten en *directe* verbindingen met de nazi-instanties werden onderhouden (en tijdens de oorlog zelfs met het *Reichssicherheitshauptamt*). De boeken van Michael Fahlbusch en Ingo Haar over de *Südostforschung* en de *Nordostforschung* hebben wat dat betreft weinig van de veronderstelde 'innerlijke distantie' van de betrokken Duitse historici tegenover het nazi-regime overgelaten.⁴⁰ Hetzelfde geldt voor het al eerder genoemde boek van Karin Schönwalder.⁴¹ De recent gepubliceerde geschiedenis van de vooroorlogse voorloper van het Max Planck Instituut, de *Kaiser Wilhelm Gesellschaft*, onderstreept dit beeld.⁴²

In de derde plaats lijkt er een consensus te zijn ontstaan over het feit dat de prominente leerlingen van Schieder, Conze en Erdmann inderdaad 'verzuimd' hebben om hun leermeesters naar hun activiteiten in de nazi-periode te vragen.⁴³ Nu is de vraag naar het *waarom* van dit 'verzuim' in het middelpunt van de discussie komen te staan. Hetzelfde geldt voor de vraag waarom historici in vergelijking met andere disciplines pas zo laat hun eigen rol in het nationaal-socialisme onder ogen zijn gaan zien.⁴⁴

Bij de verklaring voor het uitblijven van de kritische vragen van de leerlingen aan hun leermeesters is doorgaans gewezen naar de streng hiërarchische en persoonsgebonden afhankelijkheidsrelaties binnen de historische beroepsgroep.⁴⁵ De professoren konden (en

kunnen) met het grootste gemak de loopbaan van hun promovendi maken *en* breken. Bovendien duurt deze afhankelijkheidsrelatie in het Duitse (en Oostenrijkse) systeem nog jaren langer dan elders, omdat daar voor universitaire historici op de normale dissertatie normaliter de tweede dissertatie ofwel het *Habilitationsschrift* volgt. Het stellen van ‘lastige vragen’ aan de eigen professor komt onder deze institutionele verhoudingen ongeveer neer op academische zelfmoord.⁴⁶ Met deze *historische* verklaring is de vraag hoe we dit gedrag *moreel* moeten beoordelen natuurlijk nog niet beantwoord.

Deze historische verklaring voor de ‘verzuimde vragen’ kan in elk geval *vergelijkend* plausibel worden gemaakt. Ook buiten Duitsland stopt de ‘kritische reflectie’ van gesalarieerde academici doorgaans abrupt voor de deur van de eigen promotor of *patron*. En ook buiten Duitsland is het thematiseren van de academische (en andere) collaboratie met de nazi’s nooit een populair thema onder academische historici geworden.⁴⁷ Hetzelfde geldt voor het thematiseren van de door het nazisme verdacht geworden ‘volkse’ opvattingen.⁴⁸ Deze constatering laat natuurlijk onverlet dat deze contextuele verklaring voor de *praktische* grenzen van de kritiek natuurlijk voor *alle* historici geldt: Bondsrepublikeinse historici die hun eigen accommodatie in het verleden hiermee rechtvaardigen, verliezen ook het *morele* recht om voormalige DDR-historici op dit punt te bekritisieren. Daarmee is het laatste punt in het huidige debat aangesneden, dat wil zeggen de relatie tussen de hedendaagse *Gesellschaftsgeschichte* in de Bondsrepubliek en de *Volksgeschichte*, zoals die in het Derde Rijk fungeerde.

In hoeverre heeft de geschiedwetenschap van de Bondsrepubliek ‘bruine wortels’?

Omdat Schieder en Conze na 1945 hun *Volksgeschichte* in een *Strukturgeschichte* omdoopten en deze *Strukturgeschichte* vaak als een van de voorlopers van de *Gesellschaftsgeschichte* wordt beschouwd, is de *Gesellschaftsgeschichte* in het begin van deze discussie ook verdacht gemaakt.⁴⁹ Vanuit het voor ‘1989’ dominante links-rechts schema is dat verbazingwekkend, omdat er in het Duitse historiografische landschap geen gebrek is aan posities aan de rechterkant van de links-liberale *Gesellschaftsgeschichte*.⁵⁰ Met name Götz Aly lijkt de ‘kwestie Schieder’ echter in een persoonlijke kruistocht omgebogen te hebben tegen diens invloedrijkste erfgenaam, Hans-Ulrich Wehler.⁵¹

Inmiddels zijn de eerste stofwolken weer neergedaald en hebben zij plaatsgemaakt voor een rustiger argumentatiewijze. Zo is er door een aantal auteurs op gewezen dat de

Gesellschaftsgeschichte au fond een *amalgam* is van nogal heterogene delen. De invloeden van Eckart Kehr, Hans Rosenberg, Max Weber, een diffuus marxisme en een sociologisch functionalisme zijn daarbij nader beschouwd opvallender aanwezig dan de invloeden van Schieder en Conze.⁵² Ook contrasteert de totale afwezigheid van de geografie in de *Gesellschaftsgeschichte* nogal opvallend met het geografisch gefixeerde *Volks*-denken.

Veel interessanter voor de toekomst is het algemene debat, dat recent is ontstaan over de continuïteitslijnen tussen het Derde Rijk en de (vroege) Bondsrepubliek. Het beeld, dat gebaseerd was op wat de oorlogsgeneratie van Duitse historici over zichzelf pleegde te zeggen en te verzwijgen, is overduidelijk aan een grondige revisie toe. Het begin van dit proces is, zoals boven vastgesteld, al gemaakt en maakt deel uit van de algemene ‘historisering’ van de vroege *Bonner Republik*. Het vervolg zal, naar zich laat aanzien, nog enige tijd in beslag nemen, al was het maar omdat de schriftelijke nalatenschap van menige Bondsrepublikeinse historicus zich nog in handen van hun familie bevindt en daarom niet zonder meer voor onderzoek toegankelijk is. Dat vervolgdebat zal niet alleen over de *Gesellschaftsgeschichte* gaan, maar over de gehele naoorlogse *Zeitgeschichte*, waarvan de wortels via het nationaal-socialisme zeker tot het ‘Versailles-trauma’ en de Weimar-periode reiken.⁵³

Tot slot zitten er ook nog een paar interessante geschiedtheoretische krenten in deze historiografische pap. De vraag wat de ‘wetenschappelijke’ aspecten van de geschiedwetenschap eigenlijk zijn, dringt zich naar aanleiding van dit debat onweerstaanbaar op. De bekritiseerde historici werden namelijk tot voor kort beschouwd als de *crème de la crème* van de Bondsrepublikeinse geschiedwetenschap en niet als (tijdelijk) verblinde ideologen. Ook de relatie tussen historische wetenschap en politiek was als probleem niet aan hun aandacht ontsnapt, waarbij zij de ‘historische methode’ als het schokvrij fundament van de geschiedwetenschap hadden aangewezen. In het huidige debat is echter zonneklaar gebleken dat het beroep op de ‘historische methode’ zich prima verdraagt met radicale vormen van politieke en ideologische instrumentalisering van historisch onderzoek. Het lijkt niet overdreven om hier een belangwekkend geschiedtheoretisch probleem te onderkennen - ook anno 2001.

Voor de relatie tussen waarheid en (politieke) macht geldt hetzelfde. Omdat de bekritiseerde historici met hun onderzoek de staat dienden, stelden zij zichzelf en elkaar geen normatieve vragen over de ‘toepassingen’ van hun kennis. Dit is het ‘faustische pakt’, waar Hans Mommsen in relatie tot de *Ostforschung* over spreekt en dat ook Schulze heeft aangestipt.⁵⁴ Het opmerkelijke van dit debat is dat eruit blijkt dat deze koppeling van waarheid en macht ook de *tweede* ‘Duitse catastrofe’ van de twintigste eeuw glansrijk

overleeft. De Bondsrepublikeinse staat wordt in het *Vertriebene*-project immers door de bekritiseerde historici op een praktisch vergelijkbare manier gediend als voordien de nazi-staat. Alweer is het praktische doel van de historische waarheid de fundering en legitimering van de staatsmacht.⁵⁵ Een theoretisch interessante vraag is of dit ‘faustische pakt’ zich tot de *Ostforschung* en tot de vroege Bondsrepubliek beperkt of dat zich hier een fundamenteeler probleem manifesteert, dat Foucault met de notie van ‘waarheidsregimes’ heeft geïdentificeerd.⁵⁶

Toch was de politieke instrumentalisering van historisch onderzoek ook weer niet onder *alle* omstandigheden en *onbeperkt* mogelijk - althans wat betreft de Bondsrepubliek. De politieke instrumentalisering van de geschiedwetenschap botste in het *Vertriebene*-project namelijk uiteindelijk op grenzen, die zichtbaar werden in een ministerieel verbod om het laatste deel van het project te publiceren. In dit laatste deel werd de verdrijving van de Duitsers in een historisch perspectief geplaatst en gerelateerd aan de nazi-bevolkingspolitiek in het Oosten.⁵⁷ Deze verbindingslijn dreigde in de ogen van het ministerie het project van zijn politieke *pointe* te beroven. Waarom er vóór 1945 geen enkele rem op de politieke instrumentalisering zat en na 1945 wel, weten we nog niet. Vooralsnog lijkt het echter niet verstandig om hier direct Wehlers ‘reflexieve leerproces’ te vooronderstellen, omdat deze verklaring vooralsnog meer op ‘wishful thinking’ dan op onderzoek is gebaseerd.

De geschiedenis van de Duitse historici tijdens het nationaal-socialisme confronteert ons, op een geheel andere wijze, met de desastreuze gevolgen van een uiteindelijk op ‘wishful thinking’ gebaseerde geschiedwetenschap. Zij toont ons namelijk dat met de hulp van de geschiedwetenschap datgene wat nog niet waar *is* - zoals een etnisch homogene Germaanse *Volksboden* - *waar kan worden gemaakt*. Alleen al daarom zijn er ook anno 2001 genoeg goede redenen om op basis van de Duitse ervaringen tijdens het nationaal-socialisme nog wat langer over het idee van ‘beleidswetenschap’ na te denken.

Noten

¹ Ralph Giordano, *Die zweite Schuld oder von der Last Deutscher zu sein* (München 1987).

² Zie Helmut Dubiel, *Niemand ist frei von der Geschichte. Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des Deutschen Bundestages* (München 1999) voor een overzicht van de politieke debatten over het nationaal-socialisme. Opmerkelijk daarbij is dat de roep om de *Schlussstrich* bijna zo oud blijkt als de *Bundestag* zelf. Zie voor de debatten ook Jeffrey Herf, *Divided memory. The Nazi past in the two Germanys* (Cambridge (Mass.) 1997).

³ Waarbij nog opgemerkt moet worden dat Frank nooit lid van de NSDAP was geweest. Het probleem in de onderhavige discussie - dat nazi-Duitsland actief steunde op zeer vele Duitsers, die geen ‘officiële’ nazi’s waren - kondigde zich dus al bij het geval Frank aan. Zie voor de ‘Abwicklung’ van de DDR-geschiedwetenschap: Jürgen Kocka, *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart* (Göttingen 1995).

-
- ⁴ Karl-Ferdinand Werner, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft* (Stuttgart 1967); Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschlands* (Stuttgart 1966).
- ⁵ Georg Iggers, *The German conception of history. The national tradition of historical thought from Herder to the present* (Middletown 1968).
- ⁶ Michael Burleigh, *Germany turns eastwards. A study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge 1988).
- ⁷ Karin Schönwalder, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus* (New York 1992).
- ⁸ Willi Oberkrome, *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945* (Göttingen 1993).
- ⁹ Een laatste poging om het oude beeld van de Duitse geschiedwetenschap te redden is Ursula Wolfs, *Litteris et patriae. Das Janusgesicht der Historie*, Stuttgart 1996.
- ¹⁰ Zie: Stefan Berger, *The Search for Normality. National Identity and Historical Consciousness in Germany Since 1800* (Providence/Oxford 1997) m.n. 198-230; St. Berger, 'Nationalism and Historiography', *German History* 18 (2000) 239-259; M. Zuckerman, *Gedenken und Kulturindustrie. Ein Essay zur neuen deutschen Normalität* (Berlijn 1999).
- ¹¹ Zie W. Schulze, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945* (München 1993). Voor de discussie in Frankfurt zie: W. Schulze en O.-G. Oexle (red.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt a. M. 1999). Voor de daarop volgende discussie zie: R. Hohls en K. Jarausch (red.), *Versäumte Fragen. Deutsche Historiker im Schatten des Nationalsozialismus* (Stuttgart/München 2000) en: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>, de discussies 'Fragen, die nicht gestellt wurden' en 'Versäumte Fragen'.
- ¹² Zie de bundel: Peter Schöttler (red.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt a.M. 1997).
- ¹³ Zie voor Broszat mijn artikel 'Is het Derde Rijk al geschiedenis? Martin Broszat als historicus en pedagoog' in: G. Aalders en G. Hirschfeld (red.), *Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1997) 236-253.
- ¹⁴ Veelbetekend is dat de historici met een doceerverbod wel in het academische leven van de Bondsrepubliek functioneerden. Zij vonden vaak een tijdelijk wetenschappelijk onderkomen in buitenuniversitaire organisaties als de *Ranke Gesellschaft* en de uitgeverij *Wissenschaftliche Buch Gesellschaft*.
- ¹⁵ G. Aly, 'Theodor Schieder, Werner Conze oder die Vorstufen der physischen Vernichtung' in: Schulze and Oexle, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 183-215.
- ¹⁶ G. Aly, 'Rückwartsgewandte Propheten. Willige Historiker - Bemerkung in eigener Sache' in: idem, *Macht, Geist, Wahn. Kontinuitäten deutschen Denkens* (Berlijn 1997) 153-185; G. Aly, 'Theodor Schieder', 163-183.
- ¹⁷ Bovendien was de reputatie van Schieders *Doktorvater*, Karl Alexander von Müller, als mede-oprichter van de *Forschungsabteilung Judenfrage* nogal verdacht geworden.
- ¹⁸ Zie Angelika Ebinghaus en Karl Heinz Roth, 'Vorläufer des "Generalplan Ost". Eine Dokumentation über Theodor Schieders Polendenkschrift vom 7. Oktober 1939', 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 7 (1992) 1, 62-94. Opmerkelijk is ook dat het *Polendenkschrift* zich niet in een voorheen ontoegankelijk Oost-Europees archief bevond, maar in het *Bundesarchiv* in Bonn.
- ¹⁹ Zie Ingo Haar, '"Kämpfende Wissenschaft". Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme' in: Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 215-241.
- ²⁰ Aly, 'Theodor Schieder', 178; Hans Mommsen, 'Der faustische Pakt der Ostforschung mit dem NS-Regime. Anmerkungen zur Historikerdebatte' in: Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 269-71.
- ²¹ Götz Aly en Suzanne Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Hamburg 1991); Götz Aly, 'Endlösung'. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden* (Frankfurt a.M. 1995).
- ²² J. Kocka, 'Zwischen Nationalsozialismus und Bundesrepublik. Ein Kommentar' in: Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 340-358.
- ²³ H.-U. Wehler, 'Historiker im Nationalsozialismus' in: Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 306-340.
- ²⁴ Zie Frank-Rutger Hausmann, 'Der "Kriegseinsatz" der Deutschen Geisteswissenschaften im Zweiten Weltkrieg (1940-1945)' in: Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 63-89.
- ²⁵ Sebastian Conrad, *Auf der Suche nach der verlorenen Nation. Geschichtsschreibung in Westdeutschland und Japan 1945-1960* (Göttingen 1999).
- ²⁶ M. Kröger en R. Thimme, *Die Geschichtsbilder des Historikers Karl Dietrich Erdmann. Vom Dritten Reich zur Bundesrepublik* (München 1996).
- ²⁷ Bedoeld zijn de dagboeken van Kurt Riezler. Zie B. Sösemann, 'Die Tagebücher Kurt Riezlers. Untersuchungen zu ihrer Echtheit und Edition', *Historische Zeitschrift* 236 (1983) 327-369.
- ²⁸ Zie voor een overzicht Conrad, *Auf der Suche nach der verlorenen Nation*, 146-159.

²⁹ Zie H. König e.a (red.), *Vertuschte Vergangenheit. Der Fall Schwerte und die NS-Vergangenheit der deutschen Hochschulen* (München 1997); G. Zondergeld, 'Van Schneider tot Schwerte, van Schwerte tot Schneider. Een normale Duitse carrière' in: J. de Bruin (red.), *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel* (Amsterdam 2000) 344-360.

³⁰ Zie hiervoor het themanummer *Der Fall Schneider/Schwerte* van *Sprache und Literatur* 27/77 (1996).

³¹ Gadi Algazi, *Herrengewalt und Gewalt der Herren im späten Mittelalter* (Frankfurt a.M. 1996); idem, 'Otto Brunner - "Konkrete Ordnung" und Sprache der Zeit' in: Peter Schöttler (red.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt a.M. 1997) 166-204. Brunner was ook, samen met Theodor Schieder en Reinhart Koselleck, de redacteur van de *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 8 delen (Stuttgart 1972-1995). De grote afwezige in het huidige debat is overigens Koselleck, die nauw met Brunner en Conze heeft samengewerkt en in tegenstelling tot hen nog steeds leeft en werkt

³² Michael Fahlbusch, 'Die "Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft". Politische Beratung und NS-Volkstumspolitik' in: Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 241-265; Ingo Haar, "'Kämpfende Wissenschaft'"; Peter Schöttler, 'Von der rheinischen Landesgeschichte zur nazistischen Volksgeschichte oder "Die unhörbare Stimme des Blutes"' in: Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 89-114; Peter Schöttler, 'Die historische "Westforschung" zwischen "Abwehrkampf" und territorialer Offensive' in: Schöttler, *Geschichte als Legitimationswissenschaft*, 204-262.

³³ Haar, "'Kämpfende Wissenschaft'", 220-223.

³⁴ Zie Schöttler, "'Westforschung" zwischen "Abwehrkampf" und Offensive', 222-223.

³⁵ Het gaat hier om het project *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, 5 delen (Bonn 1953-1962) uitgegeven door het *Bundesministerium für Vertriebene*. Bij dit project waren niet alleen Rothfels, Schieder en Conze betrokken, maar ook Martin Broszat, Paul Kluge, Hermann Krausnick en - later - Hans-Ulrich Wehler.

³⁶ Zie voor de continuïteit van beide projecten met name: Matthias Beer, 'Der "Neuanfang" der Zeitgeschichte nach 1945. Zum Verhältnis nationalsozialistischer Umsiedlungs- und Vernichtungspolitik und der Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa' in: Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 274-302.

³⁷ Zie voor Wehler zijn 'Nationalsozialismus und Historiker'; voor kritieken op Wehlers verdediging van Conze en Schieder, zie: Zuckerman, *Gedenken und Kulturindustrie*, en Götz Aly, 'Stakkato der Vertreibung. Pizzikato der Entlastung', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3-02- 1999. Voor Jäckel en Blansdorf, zie hun discussie met Kröger en Thimme in 'Karl Dietrich Erdmann und der Nationalsozialismus', *Geschichte im Wissenschaft und Unterricht* (GWU) 48/4 (1997) 220-240; *GWU*, 48/7-8 (1997) 462-478; en *GWU* 48/12 (1997) 744-747.

³⁸ Zie voor de 'overtredingen' van de professionele regels in dit debat: Karl-Heinz Roth, 'Wir, Schieders Enkel. Reflexionen anläßlich des Buchs von Ingo Haar über die Historiker im Nationalsozialismus', *Junge Welt*, 22-01-01.

³⁹ Zie ook Hans Mommsen, 'Der faustische Pakt der Ostforschung mit dem NS-Regime', 271: 'Was am Beispiel der Ostforschung zur Diskussion steht, ist nicht Ausfluß einer Affinität zum NS, sondern ist der wirkliche Nationalsozialismus. Kriterium dafür ist nicht der Grad jeweiliger Übereinstimmung mit den nicht immer konsistenten weltanschaulichen Zielsetzungen, auch nicht der Antisemitismus als solcher. Entscheidend ist die Ausschließlichkeit, mit der diese Ziele unter Hinansetzung jeglicher humaner und normativer Bindungen umgesetzt werden' [-] 'Die Perversion der geschichtlichen Gegebenheiten unter dem Prätext strengster und formal objektiver Wissenschaftlichkeit öffnete die Tür zu Machtwillkür und Verbrechen. In dieser technokratischen Überformung des historischen Denkens, damit in der politischen Verfügbarmachung historischer Inhalte, liegt der eigentliche Einbruch nationalsozialistischer Mentalität.' Vgl. echter de inleiding tot dezelfde bundel, 39, waarin de redacteurs - als van ouds - over een 'verinnerlichten geistigen Autonomie' en 'Spuren einer reservatio mentalis' van de Duitse historici tegenover het NS-regime spreken.

⁴⁰ Michael Fahlbusch, 'Wo der deutscheist, ist Deutschland'. *Die Stiftung für Deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920-1933* (Bochum 1994); idem, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften von 1931 bis 1945* (Baden-Baden 1999); Ingo Haar, *Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus. Die deutschen Historiker und der 'Volkstumskampf' im Osten* (Göttingen 2000); Frank-Rutger Hausmann, *Deutsche Geisteswissenschaft im Zweiten Weltkrieg. Die Aktion Ritterbusch (1940-1945)* (Dresden/München 1998).

⁴¹ Burleigh, *Germany turns eastwards*.

⁴² Zie Doris Kaufmann (red.), *Geschichte der Kaiser-Wilhelm Gesellschaft im National-Sozialismus. Bestandaufnahme und Perspektiven der Forschung* (Göttingen 2000).

⁴³ Zie de inleiding van Jarausch, *Versäumte Fragen*, 39: 'Aber das Versäumnis als solcher wird nun nicht mehr bestritten'.

⁴⁴ Volgens Mitchell Ash is er bij de historici sprake van een 'relatieve vertraging' van tussen de 10 en 30 jaar. Zie Mitchell Ash, 'Nachgeholte Antworten?', <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>, Reviewsymposium 'Versäumte Fragen', bijdrage van 6 december 2000.

⁴⁵ Zie Hohls, *Versäumte Fragen*, voor de antwoorden van de geïnterviewde historici zelf. Ook zij verwijzen meestal naar de persoonlijke afhankelijkheidsrelatie en hun krachtige verlangen om vooruit en niet achteruit te kijken.

⁴⁶ Zie <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>, Reviewsymposium 'Versäumte Fragen', bijdragen van Ralph Jessen, Robert Gellately, Mary Fulbrook en Dirk Moses van 22-09-00, 27-10-00, 11-11-00 en 19-11-00.

⁴⁷ Een illustratie van deze stelling is het feit dat in de recente kwesties rond het 'Nazi-goud', de levensverzekeringspolissen en de systematische roof van kunst en huisraad van de joden, ook *buiten* Duitsland tot voor kort nog weinig tot niets was onderzocht.

⁴⁸ Zie nu voor Nederland: *Elfde Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* (Zutphen 2000).

⁴⁹ Zie voor de plaats en oorsprong van de *Gesellschaftsgeschichte* in het Duitse historiografische landschap mijn artikel 'De Sonderweg in de Duitse historiografie. Posities, problemen en discussies' in: H. Beliën en G.-J. van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991; 3^e druk 2000) 141-181. Zie verder: Jin-Sung Chun, *Das Bild der Moderne in der Nachkriegszeit. Die westdeutsche Strukturgeschichte im Spannungsfeld von Modernitätskritik und wissenschaftlicher Innovation 1948-1962*, (München 2000).

⁵⁰ Zie Hohls en Jarausch, *Versäumte Fragen*, 17, die opmerken dat deze fixatie op Wehler c.s. de blik op de 'rechtse' historici in de Bondsrepubliek 'unnötig verdeckt'. Vgl ook K.-H. Roth, die oproept om de strijd weer met de nieuwe 'Hofhistoriographie' te rechter zijde aan te binden; Roth, 'Wir, Schieders Enkel'.

⁵¹ Hier speelt waarschijnlijk ook de rancune van Aly als academische outsider mee.

⁵² Zie vooral Thomas Welskopp, 'Westbindung auf dem "Sonderweg"'. Die deutsche Sozialgeschichte vom Appendix der Wirtschaftsgeschichte zur Historischen Sozialwissenschaft' in: Wolfgang Küttler, Jörn Rüsen en Ernst Schulz (red.), *Globale Konflikte, Erinnerungsarbeit und Neuorientierungen seit 1945. Geschichtsdiskurs 5* (Frankfurt a.M. 1999) 191-237; Thomas Welskopp, 'Grenzüberschreitungen. Deutsche Sozialgeschichte zwischen den 1930er und den 1970er Jahren' in: Chr. en S. Conrad (red.), *Geschichtswissenschaft im Vergleich* (Göttingen 2001; in press). Zie ook mijn artikel 'Das Unbehagen an der Modernisierungstheorie. Über das ambivalente Verhältnis zwischen Gesellschaftsgeschichte und Modernisierungstheorie' in: S. Haring en K. Scherke (red.), *Analyse und Kritik der Modernisierung um 1900 und 2000. Studien zur Moderne 12* (Wenen 2000) 229-263.

⁵³ Zie hiervoor Beer, 'Neuanfang der Zeitgeschichte' en Conrad, *Suche nach der verlorenen Nation*, 219-305.

⁵⁴ Hans Mommsen, 'Der faustische Pakt der Ostforschung mit dem NS-Regime'; Schulze, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, 19: 'Die Autonomie der Wissenschaft hielt man am besten in steter Nähe zur Macht gewährt'. Deze uitspraak doet denken aan die van de VS-generaal in Vietnam, die met betrekking tot de Vietnamezen verklaarde: 'We had to kill them in order to save them'.

⁵⁵ Zie Paul Nolte, 'Die Historiker der Bundesrepublik. Rückblick auf eine "lange Generation"', *Merkur* 53/5 (1999) 420, die opmerkt dat de Bondsrepubliekse historici de legitimering van de Bondsrepubliek als hun hoofdtak beschouwden.

⁵⁶ Zie Michel Foucault, *Power/Knowledge* (Brighton 1980) 131: 'Each society has its own regime of truth, its general "politics of truth": the type of discourse which it accepts and makes function as true'. Zie voor een kritiek op Foucault mijn artikel "'You got your story, I got mine". Some reflections on truth and objectivity in history' *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 10/4 (1999) 563-585.

⁵⁷ Zie Beer, 'Der "Neuanfang" der Zeitgeschichte nach 1945'.